

ابعاد مؤثر بر تصمیم‌گیری‌های اخلاقی در اخلاق پژوهش

علیرضا ثقه‌الاسلامی^۱

چکیده

اخلاق پژوهش به بررسی موضوعات و چالش‌های اخلاقی در انجام فعالیت‌های پژوهشی پرداخته، و هدف خود را ارتقای سلامت اخلاقی فعالیت‌های پژوهشی و نهادینه ساختن ارزش‌های اخلاقی در جامعه پژوهش‌گران تعریف می‌نماید. یکی از مهم‌ترین گام‌های اخلاق پژوهش، تصمیم‌گیری اخلاقی در موقعیت‌های پژوهشی است که می‌تواند تحت تأثیر ابعاد متعددی قرار بگیرد. روش پژوهش در این مقاله، در چارچوب مطالعات کتابخانه‌ای و با رویکردی استدلالی است. بر این اساس، با مراجعه به منابع و مراجع تخصصی، ابتدا ابعاد مؤثر بر تصمیم‌گیری اخلاقی در اخلاق پژوهش بررسی و استخراج، و سپس در قالب یک چارچوب مفهومی چهار بعدی معرفی می‌گردد. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد برای اتخاذ تصمیم‌های اخلاقی موجه در اخلاق پژوهش، دست‌کم چهار مؤلفه اساسی دارای اهمیت است و باید مورد توجه محققان قرار گیرد. این ابعاد عبارت‌اند از: ۱) رهنمودهای اخلاق حرفه‌ای و هنجارهای تخصصی و علمی؛ ۲) نظریه‌ها و اصول اخلاقی؛ ۳) نظارت اخلاقی از طریق نهادهای بررسی اخلاق پژوهش؛ و ۴) نظارت حقوقی از طریق نهادهای مرتبط. در این مقاله، تأثیر این ابعاد بر تصمیم‌گیری‌های اخلاقی معرفی می‌شود.

واژگان کلیدی: اخلاق پژوهش، تصمیم‌گیری اخلاقی، رهنمود اخلاقی، گروه اخلاق پژوهش، نظریه اخلاقی

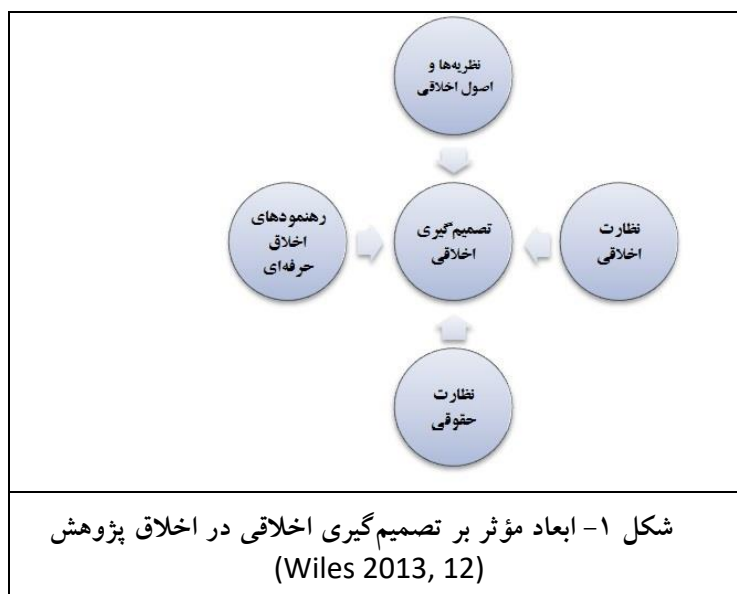
۱. عضو هیئت علمی پژوهشکده جامعه و اطلاعات پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک)

مقدمه

پژوهش گران به منزله حرفه مندان، با تولیدات علمی، اختراعات و اکتشافات برآمده از فعالیت های پژوهشی خود، در محیط اطرافشان دخل و تصرف می نمایند و این موضوع، از نظر اخلاقی بسیار دارای اهمیت است. بر این اساس، آشنایی پژوهش گران با مسائل و موضوعات اخلاقی مطرح در تمامی مراحل و فعالیت های پژوهشی ضروری به نظر می رسد. از این رو، اخلاق پژوهش به تجزیه و تحلیل موضوعات و چالش های اخلاقی در انجام فعالیت های پژوهشی پرداخته، و هدف خود را ارتقای سلامت اخلاقی فعالیت های پژوهشی و نهادینه ساختن ارزش های اخلاقی در جامعه پژوهش گران تعریف می نماید.

یکی از مهم ترین مراحل اخلاق پژوهش نزد محققان، تصمیم گیری اخلاقی در موقعیت های پژوهشی است. از آنجا که پژوهش گران باید خود را به پیامدهای چنین تصمیم هایی ملزم کنند، این تصمیم ها نقش به سزایی در پیش برد اهداف پژوهش دارد. تصمیم هایی اخلاقی که پژوهش گران درباره چالش ها و مسائل اخلاقی اتخاذ می کنند چه آن مسائلی که در مرحله ارائه طرح پژوهشی پیش بینی می شود و چه آن مسائلی که به عنوان مصادیق پیش بینی نشده در فرایند تحقیق پدیدار می شود می تواند تحت تأثیر ابعاد متعددی قرار بگیرد که مهم ترین آن ها عبارت اند از: (۱) رهنمودهای اخلاق حرفه ای و هنجارهای تخصصی و علمی؛ (۲) نظریه ها و اصول اخلاقی؛ (۳) نظارت اخلاقی از طریق نهادهای بررسی اخلاق پژوهش؛ و (۴) نظارت حقوقی از طریق نهادهای مرتبط (ثقه الاسلامی ۱۳۹۵، ۱۴-۱۵). در شکل ۱ ابعاد چهارگانه مؤثر بر تصمیم گیری اخلاقی در اخلاق پژوهش نمایش داده شده است. هدف این مقاله آن است که ابعاد تحقق اخلاق پژوهش معرفی و تأثیر این ابعاد بر تصمیم گیری های اخلاقی تبیین گردد. در ادامه این قسمت، به طور مختصر به معرفی این ابعاد چهارگانه پرداخته می شود. سپس، تأثیر هر یک از این ابعاد بر تصمیم گیری های اخلاقی به تفصیل معرفی می گردد.

تمامی انسان ها به عنوان عامل های اخلاقی درباره درستی و نادرستی آنچه رفتارهایشان را مدیریت می کند از دورنمایی اخلاقی برخوردارند. این دورنمای اخلاقی از طریق تجربه ها و تعامل های آنان با یکدیگر شکل می گیرد و این باورهای اخلاقی خاص به طور اجتناب ناپذیری رفتار انسان ها را تحت تأثیر قرار می دهد. با این وجود، جامعه درباره برخی از اصول اخلاقی از قبیل انصاف و عدالت توافق دارد، حتی اگر در به کارگیری این اصول برای موقعیت ها و شرایط متفاوت از اختلاف قابل توجهی برخوردار باشد. رویکردها یا نظریه های اخلاقی همان به کارگیری هنجارها یا اصول اخلاقی است. اخلاق پژوهش خواستار آن است که پژوهش گران را با موضوعات و مسائل اخلاقی درست و نادرست درگیر نماید.

رهنمودهای اخلاق حرفه‌ای و هنجارهای تخصصی و علمی بر تعریف پژوهش به عنوان یک حرفه و تخصص بنا شده است. از این رو، پژوهش‌گر به عنوان یک متخصص باید مجموعه‌ای از ارزش‌ها و هنجارهای حرفه‌ای که بر پایهٔ اجماع میان متخصصان یک رشته تخصصی شکل گرفته است را رعایت کرده و مورد توجه قرار دهد. به بیانی دیگر، شرط ورود یک پژوهش‌گر به وادی دیگر متخصصان برای همکاری علمی با ایشان، پذیرش و به‌کارگیری این ارزش‌ها و هنجارهای حرفه‌ای در فعالیت‌های پژوهشی است. از این طریق، مسیر تعامل و همکاری پژوهش‌گر با دیگر متخصصان رشته‌ای تخصصی تسهیل و تقویت می‌شود (ثقه‌الاسلامی ۱۳۹۵، ۱۵-۱۶).

نظریه‌ها یا اصول اخلاقی دربردارنده نظریه‌های متعارف و اصول اخلاقی مشترک هستند. نظریه‌های اخلاقی به مثابه چارچوبی برای نظم‌بخشی و تبیین شواهد و رفتارهای اخلاقی است. در نظریه‌های اخلاقی بر خلاف نظریه‌های علمی، شواهد از ادراکات حواس انسانی با استفاده از ابزارهایی خاص حاصل نمی‌شود، بلکه از قضاوت‌ها در مورد درست یا نادرست و خوب یا بد به‌دست می‌آید. در واقع، قضاوت‌های اخلاقی نه با مشاهده ویژگی‌های خاص یک وضعیت، بلکه به‌واسطهٔ برداشتی جامع از وضعیتی که با آن روبه‌رو می‌شویم، صورت می‌پذیرند. برای آزمایش یک نظریهٔ اخلاقی باید چگونگی کاربرد آن نظریه بر یک مورد خاص را مورد توجه قرار داد. اگر نظریه با قضاوت‌های اخلاقی ما در مورد آن موضوع دارای نتیجه‌ای متضاد باشد، آنگاه از دلیلی علیه آن نظریه اخلاقی برخورداریم و اگر نظریه با قضاوت‌های اخلاقی ما در مورد آن موضوع دارای نتیجه‌ای سازگار باشد، آنگاه از دلیلی برای حمایت از نظریه برخورداریم. افزون بر نظریه‌های

اخلاقی، طیفی از اصول اخلاقی را نیز می توان برای تجزیه و تحلیل و بررسی مسائل، چالش ها و تصمیم گیری های اخلاقی به کار گرفت. برخی صاحبه نظر ان باور دارند به کارگیری اصول اخلاقی در مقایسه با استفاده از نظریه های اخلاقی برای طرح و بیان مسائل و تصمیم ها از دو جهت دارای اهمیت است؛ اول اینکه درک و کاربرد اصول معمولاً آسان تر از نظریه های اخلاقی است، زیرا به اندازه نظریه ها انتزاعی یا پیچیده نیستند، دوم اینکه بسیاری از اصول اخلاقی از تأیید و حمایت گسترده نظری و شهود اخلاقی نزد عموم برخوردارند. بعضی از اصول اخلاقی عام^۱ و تأثیر گذار عبارت اند از: (۱) خودمختاری^۲: به افراد صاحب خرد^۳ اجازه تصمیم گیری در رابطه با زندگی خود را بدهید. فرد صاحب خرد کسی است که می تواند دست به انتخاب آگاهانه و مسئولانه بزند، (۲) زیان بار نبودن^۴ (یا مضر نبودن): به خود و دیگران آسیب نرسانید، (۳) احسان^۵ (یا نیکوکاری): به دنبال بهروزی خود و دیگران باشید، و (۴) عدالت^۶: از روی انصاف با مردم رفتار کنید (شامو و رزینیک ۲۰۱۵، ۳۳-۵۲).

تصمیم گیری اخلاقی پژوهش گران هم چنین به شدت متأثر از نظارت های اخلاقی و حقوقی است. نظارت های اخلاقی بیشتر از طریق هیئت بررسی نهادی اخلاق پژوهش صورت می گیرد. هیئت بررسی نهادی^۷ که هم چنین به عنوان گروه مستقل اخلاق^۸، هیئت بررسی اخلاقی^۹ یا هیئت اخلاق پژوهش^{۱۰} شناخته می شوند برای تصویب، نظارت، بررسی و مشاوره به پژوهش های رفتاری و پزشکی درگیر با سوژه های انسانی شکل گرفته است. محور اصلی مسئولیت کمیته های اخلاق در پژوهش، پاسداشت کرامت، حقوق، سلامت و بهروزی شرکت کنندگان در پژوهش است. یکی از مهم ترین این هیئت ها متعلق به انجمن آمریکایی پیش برد علم^{۱۱} می باشد.

از نظر حقوقی نیز پژوهش گران مکلف هستند مطابق با مقررات حقوقی مرتبط با پژوهش خود رفتار نمایند. اگرچه برخلاف نظارت حقوقی، نظارت اخلاقی چنین تکلیفی را تحمیل نمی کند، اما با این وجود به طور کلی پژوهش گران مکلف هستند نظارت اخلاقی و حقوقی نهاد یا سازمانی که

۱. general ethical principle

۲. autonomy

۳. rational individuals

۴. non-maleficence

۵. beneficence

۶. justice

۷. Institutional Review Board: IRB

۸. Independent Ethics Committee: IEC

۹. Ethics Review Committee: ERB

۱۰. Research Ethics Board: REB

۱۱. American Association for the Advancement of Science: AAAS

برای آنها مشغول به پژوهش هستند، اجابت نمایند. لازم به یادآوری است که مطابقت فرایند پژوهش با هنجارهای اخلاقی یا حقوقی نهادها یا سازمان‌های مربوطه ضرورتاً برابر با رفتار اخلاقی مطلوب نیست، بلکه در بسیاری مواقع اجابت از این مقررات بیشتر التزامهای حداقلی است و رفتار اخلاقی مناسب مستلزم ملاحظات دقیق‌تری نسبت به چالش‌های نوظهور و وابسته به شرایط است (ثقه‌الاسلامی ۱۳۹۵، ۱۷-۱۸).

روش پژوهش در این مقاله، در چارچوب مطالعات کتابخانه‌ای و با رویکردی استدلالی است. بر این اساس، با مراجعه به منابع و مراجع تخصصی، ابتدا ابعاد مؤثر بر تصمیم‌گیری اخلاقی در اخلاق پژوهش بررسی و استخراج، و سپس در قالب یک چارچوب مفهومی چهار بعدی معرفی می‌گردد. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد برای اتخاذ تصمیم‌های اخلاقی موجه در اخلاق پژوهش، دست‌کم چهار مؤلفه اساسی دارای اهمیت است و باید مورد توجه محققان قرار گیرد. در ادامه، به بررسی این ابعاد چهارگانه پرداخته می‌شود.

رهنمودهای اخلاق حرفه‌ای

رهنمودها و هنجارهای حرفه‌ای متعددی وجود دارند که هدف آنها ارائه چارچوب‌هایی است تا پژوهش‌گران را به مهارت‌هایی فکری و تحلیلی تجهیز کند تا به هنگام مواجهه با چالش‌های اخلاقی متنوع در فرایند پژوهش یاری رساند. این رهنمودها به شکلی اجماعی و به‌طور ضمنی یا صریح میان متخصصان هر حرفه‌ای شکل می‌گیرد و به عنوان بخشی از پارادایم آن رشته تخصصی شناخته می‌شود. از این رو، آگاهی، پذیرش و استفاده از آنها می‌تواند تصمیم‌هایی را که پژوهش‌گران در برابر مسائل اخلاقی متداول و نوظهور اتخاذ می‌کنند، تسهیل و توجیه نماید. برخی از این رهنمودها که ذیل اصول اخلاقی خاصی تهیه و تنظیم شده‌اند بسیار کلی هستند و به محققان پاسخ‌های سراسر و روشنی برای مدیریت موقعیت‌ها و هدایت چالش‌های خاص اخلاقی ارائه نمی‌کنند، مگر برخی موضوعات ویژه از قبیل محرمانگی، گمنامی یا موضوعاتی که عدم رعایت آنها مصداق آشکاری از سوءرفتار در فرایند پژوهش تلقی می‌شوند. اما همین رهنمودهای کلی باید پژوهش‌گران را برای تجزیه و تحلیل، تفکر و تدبیر در موقعیت‌های خاص اخلاقی مهیا کند. این اصول و رهنمودها می‌تواند همچون نوری بر ماهیت موقعیت‌ها و زمینه‌های خاص اخلاقی در فعالیت‌های پژوهشی محققان پرتو بیافکند. اصول اخلاقی متجلی در این رهنمودهای اخلاقی معمولاً به حقوق اخلاقی مشارکت‌کنندگان در پژوهش نظیر رضایت آگاهانه، حریم خصوصی و محرمانگی، گمنامی و ناشناختگی و مواردی از این نوع می‌پردازد. پژوهش‌گران ممکن است فعالیت‌های پژوهشی خود را بدون توجه به این رهنمودها و هنجارهای حرفه‌ای انجام دهند، زیرا آنان از الزامی قانونی برای عمل به این رهنمودها برخوردار نیستند. اما این محرومیت خودخواسته ممکن است به محرومیت محققان از امکانات، همکاری‌های علمی و منابع مالی در انجام و تحقق فرایند پژوهش و حتی انتشار دستاوردهای پژوهشی آنان بیانجامد، زیرا گاهی شرط ضمنی یا صریح برای همکاری دیگر محققان با هر پژوهش‌گر، پذیرش و به‌کارگیری این ارزش‌ها

و هنجارهای حرفه‌ای است. به عنوان مثال این ارزش‌ها و هنجارهای حرفه‌ای می‌تواند در شیوه‌نامه‌های انتشار مقالات و دستاوردهای علمی در نشریات تخصصی تجلی بیابد، آنچنان که شروطی همچون عدم انتشار همزمان یک مقاله در دیگر نشریات یا همایش‌ها، شیوه مناسب و دقیق استناددهی به منابع مورد استفاده در مقاله، سپاسگزاری از افراد و سازمان‌های مورد همکاری در تهیه و تنظیم مقاله و مواردی دیگر نمونه‌ای از آنها است (Wiles 2013, 17-18).

نظریه‌ها و اصول اخلاقی

در اینجا طیف گسترده‌ای از نظریه‌ها و اصول در اخلاق پژوهش را می‌توان معرفی نمود. این نظریه‌ها و اصول اخلاقی نیز ابزارها و چارچوب‌هایی برای تجزیه و تحلیل، تفکر و تدبیر درباره رفتار اخلاقی فراهم می‌آورد. آن‌ها معیارهای متنوعی را ارائه می‌کنند که پژوهش‌گران می‌توانند از این طریق درباره درستی یا نادرستی یک رفتار در مواجهه با تعارض‌ها یا معماهای پیچیده اخلاقی تأمل و تدبیر کنند. همچون رهنمودهای اخلاقی حرفه‌ای، این نظریه‌ها و اصول نیز پاسخ سراسر و مستقیمی برای چنین تعارض‌ها یا معماهای اخلاقی ایجاد نمی‌کنند، بلکه ابزار و چارچوبی تحلیلی برای افزایش مهارت‌های تجزیه و تحلیل و تفکر نقادانه درباره این چالش‌ها و امکان ارزیابی درستی یا نادرستی مجموعه رفتارهای اخلاقی مناسب و قابل توجیه عرضه می‌کنند. به عنوان مثال، یکی از این چالش‌های پیش‌روی نظریه‌های اخلاقی این است که به‌کارگیری هر یک از آنها می‌تواند معیارهای متنوع و متغیری برای اتخاذ تصمیم‌های اخلاقی فراهم کند، از این رو تصمیم‌های اتخاذی ممکن می‌تواند با توجه به نظریه اخلاقی مورد استفاده متفاوت باشد. مثلاً فردی را تصور کنید که پژوهش‌گر وابسته به یک سازمان دارویی است و در مورد پیامدهای داروی خاصی در حال تحقیق است. وی متوجه می‌شود سازمان مربوطه علی‌رغم اطلاع از پیامدهای منفی داروی مورد تحقیق، اقدام به تولید انبوه و توزیع آن در بازار می‌نماید. حال پژوهش‌گر مفروض با در نظر گرفتن دو نظریه اخلاقی پیامدگرایی و اصول‌گرایی به دنبال دستیابی به رفتار اخلاقی درست است. اخلاق پیامدگرایی، خیر حداکثری افراد جامعه را مدنظر قرار می‌دهد و پژوهش‌گر متقاعد می‌شود که انتشار اطلاعات سری پژوهشی وی می‌تواند منجر به آگاهی افراد جامعه و گسترش خیر حداکثری شود. اما اخلاق اصول‌گرایی رازداری و محرمانگی را در انجام فرایند پژوهشی مدنظر قرار می‌دهد و پژوهش‌گر متقاعد می‌شود که حفظ رازداری و محرمانگی اطلاعات سری سازمان دارویی مورد تحقیق، یک خیر اخلاقی است. در این مثال، دو نظریه با معیارهای اخلاقی متفاوت، نتایج اخلاقی موجه و در عین حال متفاوتی را برای پژوهش‌گر فراهم می‌کند. با این حال، بررسی این نظریه‌ها و اصول برای کمک به پژوهش‌گران به‌هنگام تفکر درباره چالش‌های اخلاقی مورد مواجهه در فرایند پژوهش مهم و راه‌گشاست، زیرا تصمیم‌گیری اخلاقی در فرایند پژوهش متأثر از ابعاد چهارگانه‌ای است که در حال پرداختن به آنها هستیم و تأکید بر این نکته دارای اهمیت است که مورد توجه قرار دادن تمامی این ابعاد، امکان تصمیم‌گیری اخلاقی را برای پژوهش‌گر تسهیل و تقویت می‌کند. در اینجا صرفاً به برخی از

متعارف‌ترین نظریه‌های اخلاقی پرداخته می‌شود و صرفاً به سه رویکرد نظریه‌ای در اخلاق پژوهش بسنده می‌شود: رویکردهای نظریه‌ای پیامدگرایی، اصول‌گرایی، و فضا‌یت‌گرایی. رویکرد پیامدگرا^۱: ذیل این رویکرد استدلال می‌شود که تصمیم‌های اخلاقی باید مبتنی بر پیامدها و تبعات رفتارهای مشخصی باشد، به‌طوری که رفتار یا عمل مذکور اخلاقی است اگر پیامد خوبی را برای فرد یا برای جامعه به‌دنبال داشته باشد. به عبارت دیگر، رفتار و عمل درست آن است که بهترین نتایج کلی را برای بیشتر مردم به همراه داشته باشد. با استفاده از رویکردی پیامدگرایانه، پژوهش‌گران می‌توانند پیامدهای ممکن تصمیمی خاص را مورد ارزیابی قرار دهند و درباره عملی که باور دارند پیامد آن عمل از بیشترین منافع برخوردار است، تصمیم بگیرند. مثلاً، پژوهش‌گر ممکن است استدلال کند که فرایند انجام یک پژوهش بهتر است به‌صورت مخفی و بدون دریافت رضایت آگاهانه سوژه‌های انسانی انجام شود، زیرا یافته‌های این پژوهش می‌تواند به نفع و به مصلحت کلیت جامعه باشد. در مثالی دیگر، پژوهش‌گر ممکن است استدلال کند که افشاء اطلاعات محرمانه فردی که در پژوهشی مشارکت کرده است، به‌این‌صورت خاطر که افشاء این اطلاعات منجر به خیر حداکثری برای گروه زیادی از افراد می‌شود، از نظر اخلاقی درست است. تمامی نظریه‌های پیامدگرایانه، به شواهد تجربی مرتبط با نتایج و تبعات احتمالی بستگی دارند (شامو و رزنیک ۲۰۱۵، ۴۲-۴۳ و Wiles 2013, 14).

رویکرد اصول‌گرا^۲: این رویکرده نوعی در مقابل رویکرد پیامدگرا قرار می‌گیرد. مطابق این دیدگاه، به‌جای سنجش پیامد هر عمل، توجه به اصول و مضامین مهم اخلاقی، معیار مناسب‌تری برای اتخاذ تصمیم‌های اخلاقی است. به بیانی دیگر، تصمیم‌های اخلاقی باید مبتنی بر اصولی اخلاقی و منتج از انگیزه‌های اخلاقی باشد، بدون توجه به پیامدهای آن. در اینجا «عامل اخلاقی» از نقش مهمی برخوردار است زیرا می‌تواند میان درست و غلط تمایز قائل شده و قادر به وضع و پیروی از اصول اخلاقی است. مثلاً، محققى که مطابق این دیدگاه به به اتخاذ تصمیمی اخلاقی می‌پردازد استدلال کند که حفظ محرمانگی فرد از نظر اخلاقی درست است، حتی اگر نقض آن پیامدهای مفیدی برای بیشتر افراد جامعه داشته یا به مصلحت اجتماعی گسترده‌تری باشد. ذیل رویکرد اصول‌گرایانه، اصولی نظیر احترام به خودمختاری افراد، احسان، زیان‌بار نبودن، و عدالت در هدایت و اتخاذ تصمیم‌های اخلاقی مقتضی در فرایند پژوهش به‌کار گرفته می‌شوند. احترام به خودمختاری افراد با مسائل برخورداری از اختیار، رضایت آگاهانه، محرمانگی، و گمنامی مرتبط است. احسان، مسئولیت برای نیکوکاری را مورد توجه قرار می‌دهد؛ زیان‌بار نبودن، مسئولیت برای اجتناب از زیان‌بخشی را مد نظر قرار می‌دهد؛ و عدالت، اهمیت فرصت‌ها و ظرفیت‌های دستیابی به توزیع برابر را هدف قرار می‌دهد. با استفاده از رویکرد اصول‌گرایی می‌توان بر مبنای اصولی ویژه، تصمیم‌های اخلاقی را اتخاذ کرد. از دیدگاه اصول‌گرایی، ایده محوری رضایت آگاهانه آن

۱. consequentialist approach

۲. principlist approach

است که رضایت باید آزادانه ارائه شود و مشارکت‌کنندگان بالقوه نباید از طریق روش‌های مختلف تطمیع یا تهدید شده و در پژوهش مشارکت نمایند. هر یک از این اصول، مهم تلقی می‌شود و در صورتی که با یکدیگر در تعارض قرار بگیرد، در چنین مواردی برای اولویت یک اصل بر اصلی دیگر باید از دلایل متعدد و موجهی استفاده کرد (شامو و رزینیک ۲۰۱۵، ۴۲-۴۳ و Wiles 2013، 14).

رویکرد فضیلت‌گرا^۱: رویکردی شخص‌محور است و با فضیلت یا شخصیت اخلاقی پژوهش‌گر سروکار دارد و نه با اصول، قواعد و پیامدهای اخلاقی یک عمل یا تصمیم. رویکرد فضیلت‌گرایانه در پی درستی و صداقت فرد محقق است و همچنین به‌دنبال شناسایی این خصوصیات و فضیلت‌هایی است که محقق برای انجام فعالیت‌های پژوهشی اخلاقی به آنها نیازمند است. به بیانی دیگر، رفتار اخلاقی با نگرشی متعالی و بافضیلت سروکار دارد. خصوصیات اخلاقی خوب با تمرین آنها به‌دست می‌آید: شخصی که رفتار صادقانه دارد، فضیلت صداقت را توسعه می‌دهد؛ شخصی که شجاعانه رفتار می‌کند، فضیلت شجاعت را گسترش می‌دهد؛ و مواردی از این نوع. در مراحل مختلف پژوهش، پژوهش‌گران با چالش‌های اخلاقی متعددی همراه می‌شوند که فضیلت‌های اخلاقی می‌تواند این مسائل را در هر مرحله مدیریت نماید. برخی از این فضیلت‌ها عبارت‌اند از: شجاعت^۲، احترام^۳، عزم^۴، صداقت^۵، فروتنی^۶ و تأملی‌کنندگی^۷. در مقابل این فضیلت‌ها، رذیلت‌هایی نیز وجود دارند. این مجموعه فضیلت‌ها و رذیلت‌ها شخصیت آرمانی محقق و وسوسه‌هایی که در طی یک فرایند پژوهشی ممکن است با آنها روبه‌رو شود را نمایش می‌دهند. از این رو، رویکرد فضیلت‌گرایانه به دنبال پژوهش‌گر پژوهش‌گری است که در مواجهه با معماهای اخلاقی و در موقعیتی مفروض، نقش خود را به عنوان پژوهش‌گر پژوهش‌گری بافضیلت ایفا کند (شامو و رزینیک ۲۰۱۵، ۴۵ و Wiles 2013، 15-16).

اصول اخلاقی: این اصول، معیار دیگری برای تصمیم‌گیری‌های اخلاقی است و به نوعی مشابه رویکرد اصول‌گرایانه است. برخی از متخصصان اخلاق پژوهش درباره اینکه تجزیه و تحلیل‌های مطرح در اخلاق پژوهش را لزوماً باید از نظریه‌های اخلاقی آغاز کرد (روش بالا به پایین) و سپس بر مبنای آنها به بررسی موارد خاص مبادرت ورزید، تردید می‌کنند. آنان باور دارند روند آغازین تجزیه و تحلیل‌های اخلاقی بر مطالعه موارد خاص یا همان موردپژوهی متمرکز

۱. virtue-based approach

۲. courage

۳. respectfulness

۴. resoluteness

۵. sincerity

۶. humility

۷. reflexivity

است (ژئش پایین به بالا)، آنچنان که از رویه‌ها و روال‌های کاربست‌پذیر در گذشته الگوبرداری کرده و آن را معیار عمل اخلاقی قرار داد. به عبارت دیگر، از آنجا که در اخلاق رویه‌های عام و جهان‌شمول وجود ندارد، باید مبنای تجزیه و تحلیل خود را بررسی‌های موردی قرار داد و از روش اقناع جامعه علمی بهره‌مند گردید. در مقابل این دو، روش سومی را می‌توان برشمرد که ادعا می‌کند می‌توان فهرستی از اصول اخلاقی عام و کلی به‌دست داد و آنگاه در بررسی هر مورد خاص، به ارزیابی این اصول پرداخت، آنچنان که تا حد امکان از بروز تعارض میان آنها اجتناب کرد. دیوید رزتیک با حمایت از این رویکرد، فهرست دوازده‌گانه‌ای از اصول ارائه می‌کند. از نظر وی گاهی ممکن است این اصول در تناقض یا تعارض با یکدیگر قرار گیرند، اما بسته به نمونه مورد بررسی باید اولویت‌ها را مشخص کرد و به هر کدام از این اصول وزنی را اختصاص داد. این اصول دوازده‌گانه عبارت‌اند از: (۱) صداقت: داده‌ها، نتایج، شیوه‌ها و رویه‌ها، وضعیت انتشار، کمک‌های صورت گرفته در موضوع پژوهش و تضاد منافع احتمالی را صادقانه ارائه نمایند؛ (۲) عینیت یا بی‌طرفی: در طرح اولیه، تحلیل داده‌ها، تفسیر داده‌ها، دآوری، تصمیم‌های شخصی، نوشتن طرح پژوهشی، نظر کارشناسی و دیگر جنبه‌های پژوهش بی‌طرفی و عینیت علمی را رعایت کنید؛ (۳) تساهل یا گشودگی: به تبادل داده‌ها، نتایج، ایده‌ها، ابزارها، مواد و منابع پرداخته و پذیرای نقدها و ایده‌های جدید باشید؛ (۴) محرمانگی یا رازداری: از اطلاعات محرمانه، نظیر مطالب یا هزینه‌های ارائه‌شده در نوشتن کتاب، سوابق شخصی، اسرار تجاری یا نظامی، و به‌طور کلی سوابقی که موجب شناسایی سوژه‌های انسانی تحقیق می‌شود، حمایت نمایند؛ (۵) احتیاط: از خطاهای ناشی از غفلت پرهیز کنید و با نگاهی نقادانه کار خود و دیگر پژوهش‌گران را نقد کنید؛ (۶) احترام به همکاران: به همکاری پژوهش‌گران و دست‌اندرکاران گروه پژوهشی خود احترام بگذارید، به‌طوری که به آنان ضرر نرسانده و رفتاری منصفانه داشته باشید؛ (۷) احترام به مالکیت معنوی: به حقوق ثبت‌شده، حق نشر، و دیگر اشکال مالکیت معنوی احترام بگذارید و بدون کسب اجازه از موارد گردآوری‌شده را استفاده نکنید؛ (۸) رعایت قانون: از قوانین مربوطه و سیاستهای سازمانی آگاهی یافته و از آنها پیروی کنید؛ (۹) احترام به سوژه‌های پژوهشی: هنگام تحقیق بر روی سوژه‌های انسانی، آسیب‌ها و مخاطرات را به حداقل رسانده و مزایای آن را به حداکثر برسانید. به حقوق حریم خصوصی و انتخاب آزاد آنان احترام بگذارید. اگر سوژه‌های پژوهشی حیوانات هستند از آنها مراقبت کرده و رفتاری خوبی با آنها داشته باشید؛ (۱۰) مدیریت و نظارت: استفاده مناسبی از منابع انسانی، مالی، فیزیکی و فنی داشته باشید؛ (۱۱) مسئولیت اجتماعی: پیامدهای اجتماعی خوب را تقویت کرده و با استفاده از تحقیق، مشاوره و حمایت، مانع از ایجاد پیامدهای منفی شوید؛ (۱۲) آزادی: نهادهای پژوهشی و دولت‌ها نباید مانع از آزادی فکر و تحقیق شوند (شامو و رزیک ۲۰۱۵، ۵۲-۵۹ و شیخ‌رضایی و کرباسی زاده ۱۳۹۱، ۲۱۶-۲۱۹).

نظارت اخلاقی

پژوهش گران برای توجه به ملاحظات اخلاقی فعالیت های پژوهشی خود شایسته است با گروه های بررسی اخلاق پژوهش در تعامل مستمر باشند. آنان تحت عناوین مختلفی، خصوصاً هیئت بررسی نهادی، بر فرایند تصویب، نظارت، بررسی و مشاوره درباره پژوهش های درگیر با سوژه های انسانی به همکاری با پژوهش گران می پردازند. آن ها بیشتر به نوعی از تجزیه و تحلیل های هزینه-فایده برای هدایت و مدیریت اخلاقی طرح های پژوهشی استفاده می کنند که بیشتر مبتنی بر رویکردی پیامدگرایانه است. نقش این هیئت ها برای حفاظت از سوژه های انسانی و رعایت راهنماهای اخلاق ملی و بین المللی بسیار پراهمیت است. آن ها در حقیقت سه التزام اساسی دارند؛ اول حصول اطمینان از حفظ حقوق اخلاقی شرکت کنندگان در پژوهش، دوم مسئولیت در قبال جامعه و سوم مسئولیت در قبال محقق (اردشیر لاریجانی و زاهدی ۱۳۸۵، ۲۸۱-۲۸۲).

گروه ها یا هیئت های اخلاقی به روش های متعددی می توانند درخواست های پژوهش گران را مورد ارزیابی قرار دهند و با مشورت های خود فعالیت های پژوهشی آنان را از نظر اخلاقی بررسی و نتایج را به ایشان عرضه کنند. البته، اصول و رهنمودهای اخلاقی مورد ملاحظه آنها برای توجه و توصیه به پژوهش گران تاحدی یکنواخت و احتمالاً دربردارنده موضوعاتی نظیر توجه به رضایت آگاهانه و داوطلبانه، حفظ محرمانگی اطلاعات ارائه شده توسط مشارکت کنندگان در پژوهش، گمنامی مشارکت کنندگان مذکور، پرهیز از آسیب و زیان به آنان، صداقت ورزی پژوهش گران و مواردی از این نوع است. اما با این حال، گروه های اخلاق پژوهش از دانش و مهارت های لازم برای مشاوره و تعیین راهکار درباره مسائل اخلاقی متعدد به منظور هدایت و مدیریت طرح های پژوهشی محققان برخوردارند. در صورت عدم التزام از طرف سازمان سفارش دهنده طرحی پژوهشی برای توجه به توصیه های گروه بررسی اخلاق، گاهی اوقات به نظر می رسد پژوهش گران تمایلی برای انجام این توصیه ها از خود نشان نمی دهند، خصوصاً در پژوهش هایی که برخی مسائل اخلاقی به یکباره و به طور غیرقابل پیش بینی در فرایند پژوهش پدیدار می شوند. نگرانی پژوهش گران از آنجا ناشی می شود که ممکن است رعایت ملاحظات اخلاقی این گروه ها به اعمال محدودیت در پیش برد فرایند پژوهش بیانجامد. از این رو، برای تسهیل و تقویت تمایل همکاری میان آنان، تعامل مستمر، سازنده و همدلانه اعضاء گروه بررسی اخلاق پژوهش و پژوهش گران در چالش های اخلاقی مربوط به طرح های پژوهشی مناقشه برانگیز از اهمیت به سزایی برخوردار است.

نظارت حقوقی

معمولاً پژوهش ها در چارچوب برخی ملاحظات قانونی قرار می گیرند که پژوهش گران ملزم به قبول آنها هستند. توجه به ملاحظات حقوقی از این جهت دارای اهمیت است که آنها چارچوبی از معیارهای حداقلی را ارائه می دهند و رعایت آنها برای هر پژوهشی لازم الاجرا است. البته این موضوع ضرورتاً معادل با اخلاقی تلقی نمودن فرایند پژوهش نیست. به نظر می رسد رابطه میان حقوق و اخلاق، رابطه ای محدود است، اما این به این صورت معنا نیست که هیچ چیزی وجود ندارد

که هم قانونی و هم اخلاقی باشد. قوانین بیشتر به دنبال گردآوری مجموعه‌ای از حداقل استانداردهای قابل قبول است. اما آرمان رفتاری اخلاقی بسیار وسیع‌تر است، زیرا معیارهای اخلاقی برای دفاع و توجیه خیر و شر یک رفتار نمی‌تواند صرفاً بر کفایت موضوع قانونی بنا گردد. با این حال، قوانین و معیارهای اخلاقی از سه جنبه شبیه یکدیگرند: اول اینکه قوانین همانند اصول و رهنمودهای اخلاقی، معیارهای رفتاری هستند و سخن از بایدها و نبایدهای رفتاری می‌کنند؛ دوم اینکه بسیاری از مفاهیم و اصطلاحات نظیر وظیفه، مسئولیت، قصور، و... در معیارهای اخلاقی و حقوقی مشترک هستند؛ سوم اینکه شیوه‌های منطقی مورد استفاده در قانون و اخلاق کاملاً مشابه یکدیگرند به‌طوری که هر دو از روندی استدلالی برای اخذ نتیجه استفاده می‌کنند و به تحلیل مفاهیم و اصول می‌پردازند. همچنین آنها دست‌کم از دو جنبه مهم متفاوت از یکدیگرند: اول اینکه انواع بسیاری از رفتارها وجود دارند که می‌توان آنها را غیراخلاقی برشمرد، حال آنکه غیرقانونی نیستند، و همچنین قوانین بسیاری وجود دارند که چندان ارتباطی با دغدغه‌های اخلاقی ندارند. از این رو، اخلاق و حقوق را می‌توان دو دایره متداخل تصور کرد که در برخی از نواحی با یکدیگر همپوشانی دارند، و آنچنان که بیان شد قانون معیار حداقلی از رفتار را تعیین می‌کند حال آنکه اخلاق می‌تواند فراتر از این معیار قرار بگیرد؛ دوم اینکه افراد می‌توانند برای ارزیابی یا قضاوت معیارهای قانونی به معیارهای اخلاقی متوسل شوند، به‌طوری که ممکن است تصمیم بگیرند قانونی در مقابل نوعی رفتار غیراخلاقی تهیه و تدوین شود، مثلاً بسیاری از قوانین مالکیت معنوی را می‌توان در جهت جلوگیری از سرقت‌های ادبی، هنری و علمی به عنوان مصادیقی از رفتاری غیراخلاقی تلقی کرد که برای جلوگیری از آن قانونی حمایتی شکل گرفته است، یا اینکه ممکن است برخی صاحبه‌نظران آگاهی یابند که بعضی از قوانین موجود غیراخلاقی بوده و باید تغییر کند (شامو و رزنیک ۲۰۱۵، ۲۸-۳۰).

برخی از قوانین، فعالیت‌های پژوهشی را کاملاً تحت تأثیر قرار می‌دهند. این قوانین مفروض به عنوان توصیه‌های حقوقی شناخته نمی‌شوند، بلکه پژوهش‌گران باید با حساسیت خاصی ملاحظات حقوقی سازمان مورد همکاری را برآورده کنند. به عنوان مثال، در مسئله دریافت رضایت آگاهانه برای مشارکت در پژوهش، درباره افراد بزرگسال کم‌توان ذهنی یا افراد زیر سن قانونی، پیش از بررسی ملاحظات اخلاقی باید به ملاحظات حقوقی مربوط به این افراد توجه شود و در صورت احراز صلاحیت حقوقی لازم به ملاحظات اخلاقی نیز پرداخته شود. در مورد مسائلی همچون محرمانگی و حریم خصوصی، گمنامی یا ناشناختگی، مالکیت معنوی و مواردی دیگر نیز در صورت وجود قوانین یا اسناد حقوقی مرتبط با این موارد، رعایت این قوانین حقوقی پیش از هر ملاحظه اخلاقی لازم‌الاجرا است. از این رو، از آنجا که اخلاق و حقوق یکسان نیستند، پژوهش‌گران در تصمیم‌گیری‌های اخلاقی خود در فرایند پژوهش باید هم الزام‌های حقوقی و هم الزام‌های اخلاقی را مد نظر قرار دهند.

نتیجه گیری: تصمیم گیری های اخلاقی

اکنون پرسش این است که چگونه می توان این ابعاد چهارگانه را برای اتخاذ تصمیم درباره مسائل اخلاقی به کار گرفت، مسائلی که در آغاز پژوهش قابل پیش بینی هستند یا در طی فرایند پژوهش پدیدار می شوند؟ امروزه، منابع عمومی و تخصصی متنوعی برای راهنمایی و مشاوره درباره به کارگیری استانداردهای اخلاقی نسبت به مسائل متعدد در اخلاق پژوهش می توان یافت. مطالعه مستمر این منابع، حضور در کارگاه های اخلاق پژوهش، بهره مندی از مشاوره های گروه بررسی اخلاق پژوهش، آگاهی یافتن از رهنمودهای حرفه ای و به کارگیری آنها، مورد توجه قرار دادن قوانین مرتبط، بررسی نمونه های خاص اخلاق پژوهش در رشته های علمی متعدد و مواردی از این نوع، موجب افزایش آگاهی و ارتقای مهارت های اخلاقی لازم برای اتخاذ تصمیم های اخلاقی مناسب در فرایند پژوهش می گردد. برای دستیابی به یک تصمیم گیری اخلاقی موجه، پژوهش گران باید تلاش کنند سازگاری، توازن و تعادلی مناسب را میان ابعاد چهارگانه فوق در فعالیت های پژوهشی خود برقرار نمایند.

در صورت برخورداری مؤسسات آموزشی و پژوهشی از گروه های بررسی اخلاق پژوهش، آنها می توانند در تمامی مراحل پژوهش، پژوهش گران را از حمایت، مشاوره، نظارت و تعامل مستمر با خویش بهره مند کنند. اگرچه این گروه ها نقش مهمی برای نظارت و مشاوره نسبت به مسائل و موضوعات اخلاقی قابل پیش بینی در فعالیت های پژوهشی دارند، اما چالش برانگیزترین حوزه فعالیت آنها ناظر به موضوعات و مسائل اخلاقی نوظهور در طی فرایند پژوهش است. پژوهش گران از راهبردهای متعددی برای مدیریت و هدایت چالش های اخلاقی خود بهره می برند. راهبردهای مورد استفاده آنان برای اتخاذ تصمیم های اخلاقی ممکن است به ابعاد چهارگانه فوق نزدیک شود، هرچند این تأملات اخلاقی می تواند چندان روشن و آگاهانه نباشد. از این رو، مورد توجه قرار دادن این جنبه های مختلف در تصمیم گیری اخلاقی، تأملات اخلاقی پژوهش گران را تصریح و تدقیق می کند. آنان می توانند ادعا کنند که چالش های اخلاقی پدیدار شده در پژوهش ها وابسته به شرایط و موقعیت ها است، در حالی که آموزه های برگرفته از این ابعاد چهارگانه برای اتخاذ تصمیم های اخلاقی بسیار کلی و عمومی است. همین ادعای ایشان مؤید آن است که این آموزه های کلی و عمومی، اگرچه مختص به شرایط و موقعیت های خاص پژوهشی آنان نیست، اما دست کم می تواند به عنوان راهنمایی بعضاً غیرالزام آور، پژوهش گران را در تصمیم گیری های خاص اخلاقی خود یاری رساند، آنچنان که بتوانند از تصمیم های اخلاقی خود در فرایند پژوهش دفاع کرده و آنها را توجیه کنند.

منابع

۱. اردشیر لاریجانی، محمدباقر. و فرزانه زاهدی، (۱۳۸۵)، "نظری بر کمیته های اخلاق در پژوهش در جهان و ایران"، دوماهنامه مجله دیابت و متابولیسم ایران، تابستان ۱۳۸۵، صص ۲۸۱-۲۹۷.

۲. ثقه‌الاسلامی، علیرضا، (۱۳۹۵)، گزارش طرح پژوهشی بررسی و تبیین مفاهیم، مسائل، و رهنمودهای اخلاق پژوهش در فضای مجازی، تهران: پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک)، صص ۱۰-۳۱.
۳. شامو، عادل. و دیوید رزینیک. (۲۰۱۵)، جایگاه اخلاق در پژوهش عملی، ترجمه عباس kardān (۱۳۹۴)، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۴. شیخ‌رضایی، حسین. و امیراحسان کرباسی‌زاده، (۱۳۹۱)، آشنایی با فلسفه علم، تهران: انتشارات هرمس.
5. Wiles, Rose, (2013), "What are Qualitative Research Ethics?" Bloomsbury Publishing.